

DANYI GÁBOR

Harisnya, ablakkeret és szabad gondolat

A lengyel ellenzék szerepe az 1980-as évekbeli magyar második nyilvánosság kialakulásában

Az 1970-es évek második felétől a különböző eszmék, írások, cselekvési módok és stratégiák az országhatárokat áthágva szóródtak szét és termékenyítették meg egymást, nagy hatást gyakorolva az ellenzéki és a kulturális ellenállás formáira, és jelentős mértékben átalakítva a szovjet blokk országainak politikai klímáját. Ezt a jelenséget nevezzük transznacionális diffúciónak. Ebben a kontextusban a transznacionális diffúzió szorosan összefüggött a cenzúrázatlan – szamizdat – irodalommal, amelynek előállítása és terjesztése az ellenzéki és a kulturális ellenállás egyik fő tevékenységi formájának számított a szovjet blokkban. A szamizdat irodalom terjedésének cserefolyamatai behálózta a szovjet blokk országait, és az 1980-as évekre a cenzúrázatlan anyagok transznacionális körforgása – beleértve a vasfüggöny, valamint a szocialista országok közötti határok átlépését – megszokszorozódott.

A transznacionális diffúzió és a szamizdat anyagok körforgásának jelenségét e tanulmány a magyar második nyilvánosság 1980-as évekbeli kialakulásának kontextusában, a lengyel ellenzékkel való érintkezési formákon keresztül vizsgálja.¹ A tör-

¹ Ezekhez lásd: Ferenc LACZÓ: Between Authoritarian Self-Legitimation and Democratic Opposition. The Variety of Hungarian Reactions to the Rise of Solidarność and the Polish Crisis of 1980–81. *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*, Issue nr 1. December 2012. 85–104.; Ervin CSIZMADIA: Węgierska opozycja w epoce Jánosa Kádára. Zewnętrzne przykłady i strategia polityczna w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. In: Tomasz KOZŁOWSKI–Jan OŁASZEK (eds.): *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2014. 151–174.; Tadeusz

ténészek között egyetértés uralkodik a tekintetben, hogy Magyarországon a nyíltan vállalt ellenzékiesség és vele együtt a második nyilvánosság megjelenéséhez alapvetően két tényező járult hozzá: egyrészt bizonyos értelmiségi csoportok lassú marginalizálódása az 1970-es évek elején, miután az 1968-as reformidőszakot követő gazdasági és ideológiai visszarendeződés jegyében a hatalmi szervek több területen is felléptek az „elhajlókkal” szemben,² másrészt a lengyel ellenzék által kínált minta átvétele 1976 után. E tanulmány részletesen elemzi a lengyel mintára visszavezethető technikák, cselekvési módok és stratégiák – vagyis a *ramka*, a különböző konspirációs szabályok, valamint a nyíltisakosság és a legalizmus elvének – magyar ellenzéki csoportok általi elsajátítását és összetett alkalmazását, aminek köszönhetően a magyar szamizdat az 1980-as évek elején intézményesedett.

A szamizdat iratok és az ellenzéki kultúra vizsgálatának nehézségei, amelyek mindenekelőtt az anyagok szétszóródottságából, töredezettségéből és a különböző típusú források kritikus összevetésének szükségességéből fakadnak, e transznacionális szempontú kutatást is áthatották. Az alábbi tanulmány az államszocializmus független könyv- és folyóirat-kiadásának – természetüknél fogva rejtett – műveleteit igyekszik rekonstruálni a szamizdat kiadványokra, az ellenzék belső dokumentációjára, az egykori szereplők beszámolóira és visszaemlékezéseire, valamint a lengyel és a magyar állambiztonsági szervek dokumentumaira támaszkodva.³

KOPYS: Współpraca polskiej i węgierskiej opozycji w latach osiemdziesiątych XX wieku. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2010/2. 51–74.; MITROVITS Miklós: A lengyel hatás a demokratikus ellenzék tevékenységére, 1980–1981. *Századok*, 2019/2. 403–428.; Miklós MITROVITS: Polski wpływ na proces kształtowania się opozycyjnych partii politycznych na Węgrzech (1981–1989). *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2019/1. 181–210.

² Ehhez lásd: CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Monográfia*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995.

³ A kutatás során felhasznált levéltári anyagok közül kiemelkednek a budapesti Vera & Donald Blinken Open Society Archives (OSA) gyűjteményei, amelyek szamizdat kiadványokat, az ellenzéki szereplők korabeli belső dokumentációját, ellenzékiekkel készült interjúkat egyaránt magukban foglalnak, nem beszélve a Szabad Európa Rádió Kutatóintézetének egykori anya-

„Egyszerre járnak az órák Kelet-Európában”

Az alapvető emberi szabadságjogok eszmeisége, amelyet a Helsinki záróokmány aláírása szentesített 1975-ben, rendkívül nagy hatást gyakorolt az ellenzéki mozgalmakra egész Közép-Európában. A szocialista országok által is aláírt egyezmény tiszteletben tartását – elsősorban a másként gondolkodók elleni repressziók, valamint az információáramlás korlátozásának nyilvánvaló esetei kapcsán – a Nyugat is igyekezett számonkérni, ezáltal támogatva a vasfüggöny mögötti ellenzéki csoportokat. A számonkérés nem maradt eredménytelen: a késő Kádár-korszak adósságcsapdája egyre szorosabban kötötte az országot a nyugati hitelekhez, így az ország „kettős függésben” a nyugat mind erőteljesebb szereplővé vált. A szocialista országok ellenzéki csoportjai számára a csehszlovák Charta ’77 színre lépése, valamint a lengyel Munkásvédő Bizottság (KOR)

gairól, amelyek nyugati nézőpontból reflektálnak a kelet-európai ellenzéki-ségre. Az OSA anyagait kiegészítik az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Mikrofilmtárának tekercsei, amelyeken többek között a Szabad Európa Rádió kelet-európai ellenzékiekkel foglalkozó műsorainak a leiratai is megtalálhatók. A hetvenes évek második felétől, de különösen a nyolcvanas évek kezdetétől az ellenzékiekre és a nonkonformista művészekre összpontosító állambiztonsági figyelem jócskán felerősödött, és tonnaszám kezdte produkálni a „belső ellenséges tevékenységgel” – ezen belül pedig a második nyilvánossággal – kapcsolatos belügyminisztériumi iratokat. A kutatáshoz ugyancsak felhasználtam az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL), valamint a lengyelországi Instytut Pamięci Narodowejnek (Nemzeti Emlékezet Intézete) az anyagait. Ez utóbbiak között az 1980-as években Lengyelországba látogató magyar ellenzékiekről szóló jelentések és dokumentumok is találhatók. Az állambiztonsági anyagokból származó információk ellenőrzése során az életinterjúk rendkívül fontos „kontrollcsoportot” jelentenek. Ezért az egykori 1956-os Intézet archívumában található oral history interjúk, amelyeket a második nyilvánosság exponált és háttérben maradó szereplőivel készítették, ugyancsak nélkülözhetetlen forrást képeznek. A varsói Ósrodek Karta Ellenzéki Archivumának rendkívül gazdag anyaga, amely nagyrészt a lengyelországi második nyilvánosság kiadványait és dokumentumait foglalja magában, lehetővé tette a magyar ellenzékiek számára példaértékű kezdeményezések és gyakorlatok vizsgálatát. Ráadásul a lengyel szamizdat kiadványok némelyike rendszeresen közölt anyagokat a magyarországi helyzetről, illetve a magyar ellenzékiek tollából, amelyek paratextusaiból gyakran kiviláglik az is, milyen utat tettek meg a magyarul írott cikkek és információk a lengyel szamizdatok hasábjaiig.

megalakulása további ösztönzőerőt jelentett. A szovjet blokk utolsó másfél évtizedében a szocialista országok ellenzéki csoportjai többé-kevésbé párhuzamosan fejlődtek.

Egy 1979-ben rögzített beszélgetésben, amelynek témája az ellenzékiiség kelet-európai helyzete volt, Zsille Zoltán szociológus így fogalmazott:

Fel kell kutatnunk azokat az erőket a különböző társadalmi rétegekben, amelyek lehetséges szereplői egy demokratikus változásnak. Belföldön és külföldön egyaránt. Mert azt gondolom, hogy nagyjából most egyszerre járnak az órák Kelet-Európában.⁴

A beszélgetés kontextusában az említett „demokratikus változások” mindenekelőtt egy pluralista intézményi struktúra, valamint a hatalom és az ellenzéki csoportok közötti párbeszéd kialakításának szükségességére vonatkoztak. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, a kommunista berendezkedés hosszú évtizedei után elenyészően kevesen bíztak abban, hogy a rendszer egyszer véget érhet, az pedig fel sem merült, hogy az esetleges demokratikus változások olyan méretet ölthetnének, aminek következtében egy évtized távlatában az egész szovjet blokk összeomlik. Az 1989–1990-es kelet-európai demokratikus változások előreláthatatlansága és szimultaneitása kihívás elé állította a történettudományt, amelyre az egyik lehetséges – és talán legmeggyőzőbb – magyarázatot a transznacionális diffúzió jelensége kínálja.

A transznacionális diffúzió vizsgálatához Padraic Kenney dolgozott ki rendkívül hasznos tipológiát.⁵ Kenney a különböző ellenzéki csoportok közötti érintkezési módok hat típusát különböztette meg: az „utasítást” (command), a „szöveget” (text),

⁴ Van-e szükség ellenzékiekre Kelet-Európában? Budapesti beszélgetés Hegedüs Andrással, Földvári Tamással és Zsille Zoltánnal. *Magyar Füzetek*, 6. (A létező kecske. Dialógusok a mozgástérről), Párizs, 1980, 25.

⁵ Padraic KENNEY: Opposition Networks and Transnational Diffusion in the Revolutions of 1989. In: Gerd-Rainer HORN–Padraic KENNEY (eds.): *Transnational Moments of Change: Europe 1945, 1968, 1989*. Rowman & Littlefield, Landham, MD, 2004. 207–223.

a „legendát” (legend), a „zarándoklatot” (pilgrimage), a „futárt” (courier) és az „összehívást” (convocation). Ezek közül az első kettő gyakran hangzik el az ellenzéki mozgalmak párhuzamos fejlődését alátámasztó érvként. Bár a Gorbacsov nevével fémjelzett olvadás időszakában kiadott hatalmi „utasítások” szét-szóródása nem hozható közvetlen összefüggésbe az ellenzéki mozgalmak történetével, a második aspektus már jóval inkább, hiszen e szerint a másként gondolkodók a szamizdatban, valamint a nyugati sajtóban megjelenő „szövegeken” keresztül közvetve léphettek egymással párbeszédbe. Ezt az is jelzi, hogy egyes művek – például Václav Havel *A hatalomnélküliek hatalma* című esszéje, vagy Adam Michnik programadó írása, az *Új evolucionizmus* – az egész régióban ismertté váltak, és kifejtették hatásukat. A „szövegtől” elkülönül az intellektuális tartalmat háttérbe szorító, az ellenzéki jelleget és stratégiákat érvényre juttató „legenda” kategóriája. A „legenda – írja Kenney – azt a fajta aktivizmust jelenti, amely azokra a mozgalmi tettekről szóló történetekre érkezik válaszként, amelyekről általában a földalatti sajtón, a külföldi médián vagy gyakran telefon-összeköttetésen keresztül lehetett tudomást szerezni”. A „zarándoklat”, amely gyakran követte az előző érintkezési formát, nem csupán a bajtársiasság kifejezésére szolgáló, hanem gyakran a tudásszomj vezérelte utazást jelentette. Az ellenzéki módszerekben és technológiákban jártasabb, gyakran a személyes egzisztenciájukat kockáztató „futárok” hírek, technikai felszerelések és anyagok szállítását egyaránt magukra vállalták, így többek között azok számára is fontos kapcsolatot jelentettek, akiket utazási szabadságukban korlátoztak. Az „összehívás” esetében az országhatárokkal dacoló aktivisták annak érdekében gyűltek össze, hogy „eszmét cseréljenek”, stratégiát, taktikát, programokat egyeztessenek egymással.

Az 1989-es eseményeket megelőző másfél évtizedben a szovjet blokkban Lengyelország számított a transznacionális diffúzió centrumának. A KOR és a Szolidaritás-mozgalom létrejötte és tevékenysége rendkívüli mértékben inspirálta a régió ellenzéki csoportjainak tevékenységét és követendő mintát kínált szá-

mukra.⁶ E hatást híven fejezte ki a Demszky Gábor által 1983 őszen alapított *Hírmondó* című szamizdat lap fejléce.⁷ A lap grafikai megoldása egyértelműen utalt a Szolidaritás-mozgalom Jerzy Janiszewski által tervezett logójára, hiszen az „N” betű jobb szárából itt is egy piros-fehér színű lengyel zászló nőtt ki. A felirat ugyanakkor „árnyéket vetett” a papírra, és a tüzetesen vizsgálódó tekintet még a lap szegényes külseje ellenére is megállapíthatta, hogy a lengyel színű zászló mögött nem az eredetinek megfelelő kétsávú, hanem a magyar trikolórra utaló háromsávú árnyékkép húzódik meg szerényen.⁸ Ráadásul ettől a grafikai elemtől balra több más szocialista ország – köztük Csehszlovákia, az NDK és a Szovjetunió – zászlaja is szerepelt. Nem véletlen, hogy 1988-ban Kószeg Ferenc, a *Beszélő* egyik szerkesztője így fogalmazott:

A KOR koncepciójának óriási hatása volt az akkoriban formálódó magyar ellenzékre. Egyszerűen azt lehet mondani, hogy a demokratikus ellenzék Magyarországon a lengyel inspirációból nőtt ki.⁹

A lengyel ellenzéki mozgalom 1976-tól új utakat keresett. A munkások és az értelmiségiek összefogásaként létrejövő KOR elsődlegesen az állami megtorlást elszenvedő munkások védelmét és a törvénytelenések nyilvánosságra hozásának feladatát látta el.¹⁰ A program, amely a KOR létrejötte mögött állt, a

⁶ Uo. 208.

⁷ A lap előzménye az 1983 tavaszán létrehozott *ABC Tájékoztató* nevű lap volt, amely három számot ért meg. A *Hírmondó* nem hazudtolta meg fejléce üzenetét, hiszen a Lengyelországról érkező hírek legfontosabb magyarországi szócsövévé vált.

⁸ „[Redakcja]” „Hírmondó” /„Goniec”/, *Obóz*, 1987/11. 76. (Archiwum Opozycji, Ośrodek Karta, Warszawa) [Az Ellenzék Archívuma, Karta Központ, Varsó].

⁹ Wiesław SZUKALSKI [Wojciech MAZIARSKI]: Wyrósł z polskiej inspiracji. Rozmowa z Ferencem Kószegiem [A lengyel inspirációból nőtt ki. Beszélgetés Kószeg Ferencsel], *Obóz*, 1988/14. 55. (Archiwum Opozycji, Ośrodek Karta, Warszawa) [Az Ellenzék Archívuma, Karta Központ, Varsó].

¹⁰ Andrzej PACZKOWSKI: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989*. Ford.: PÁLFALVI Lajos. 1956-os Intézet, Budapest, 1997. 285.

„radikális reformizmus” és az „új evolucionizmus” nevében az önszerveződésre épült, és a hivatalossal párhuzamos struktúrák kiépítését szorgalmazta. A nyilvánosság erejére támaszkodó KOR megalakulásával a második nyilvánosság szerkezete is átalakult. Megjelent a *Komunikat* (Közlemény) és a *Biuletyn Informacyjny* (Tájékoztató Hírlevél) című folyóirat, amelyeket – ugyancsak e szervezet kiadásában – olyan szamizdat lapok követtek, mint a *Robotnik* (Munkás), a *Głos* (Hang) és a *Krytyka* (Kritika).¹¹

A kis hatásfokú írógépet a lengyel ellenzék találmanya, a *ramka* váltotta fel, amely a szitanyomás egy formájaként forradalmasította a cenzúrázatlan iratok sokszorosítását. E technikai innovációnak – valamint a többi alternatív nyomtatási technikának – is köszönhető, hogy a lengyel második nyilvánosság a szovjet blokkban addig nem látott mértékben szélesedett ki. Azok a katalógusok, amelyek az 1976 és 1990 közötti időszak lengyel cenzúrázatlan kiadványait foglalják magukban, könyvek esetében 6500, míg folyóiratok esetében több mint 4000 tételt számlálnak.¹² Azok száma, akik a független kiadói tevékenységben valamilyen módon részt vettek, a Szolidaritás felállása előtt mintegy ezer főre becsülhető, míg a jelenség 1980 után tömegessé vált, és (több) tízezer embert „foglalkoztatott”. A független kiadás dinamikája a Szolidaritás-mozgalom legális működésének évében, 1981-ben érte el a csúcspontot, ek-

¹¹ Természetesen számos más ellenzéki szervezet kiadványai is hozzájárultak a független sajtó terjedéséhez: a Mozgalom az Emberi és Polgári Jogok Védelmére (ROPCiO) elnevezésű csoport adta ki többek között az *Opinia* (Vélemény) és a *Droga* (Út) című lapot, a Független Lengyelország Konföderációja (KPN) a *Gazeta Polską*t (Lengyel Újság), a Diák Szolidaritási Bizottság (SKS) az *Indekset* és a *Podaj dalej!*t (Add tovább), és még sorolhatnánk.

¹² Grażyna FEDEROWICZ–Krystyna GROMADZIŃSKA–Maria KACZYŃSKA (eds.): *Bibliografia podziemnych druków zwartych z lat 1976–1989* [Földalatti kiadványok bibliográfiája az 1976–1989 közötti időszakból]. Biblioteka Narodowa, Warszawa, 1995; Stefania SKWIROWSKA (ed.): *Bibliografia niezależnych wydawnictw ciągłych z lat 1976–1990* [Független időszaki kiadványok bibliográfiája az 1976–1990 közötti időszakból]. Biblioteka Narodowa, Warszawa, 2001.

kor 929 cenzúrázatlan könyvet adtak ki.¹³ Lengyelországban az első és legnagyobb földalatti könyvkiadó a NOWA (Niezależna Oficyna Wydawnicza) (Független Kiadói Műhely) volt, amely 1981-ig több mint száz betiltott címet jelentetett meg, többek között Czesław Miłosz, Tadeusz Konwicki, Jerzy Andrzejewski, Witold Gombrowicz, Günter Grass és Bohumil Hrabal műveiből válogatva. A NOWA emellett a *Zapis* (Jegyzet) és a *Krytyka* című folyóiratok nyomtatását is vállalta, és 1983 után magnókazettákat és videofilmeket is terjesztett.¹⁴ A Szolidaritás illegális időszakának legfontosabb független lapjává a *Tygodnik Mazowsze* (Mazóviai Hetilap) vált, amely 1981. december 13., vagyis a hadiállapot bevezetése után nyolc évig folyamatosan, 50–80 ezer példányban jelent meg.

A lengyel ellenzéki mozgalom gyorsan modellértékűvé vált a magyar másként gondolkodók számára.¹⁵ Magyarországon útjára indult a magánlakásokban rendszeresen megtartott Hétfői Szabadegyetem, amelyen a hallgatóság többek között a lengyelországi helyzetről,¹⁶ a szovjet és a magyar kommunista pártok történetéről, a határon túli magyarok helyzetéről, az 1956-os forradalomról tehetett szert máshonnan hozzáférhetetlen ismeretekre. Megkezdte működését a Szegényeket Támogató Alap (SZETA), a Munka Után Kutató Intézet (MUKI) és a Kirúgottak Után Kutató Intézet (KUKI) is. A párhuzamos intézmények kialakításának jegyében továbbá három olyan független kezdeményezés is létrejött, amelynek köszönhetően a magyar második nyilvánosság intézményes keretekre tett szert, és jelentős mértékben kiszélesedett.

1981 februárjában, Budapesten ifjabb Rajk László építész és díszlettervező Galamb utcai lakásában kinyitott a szamizdat

¹³ Paweł SOWIŃSKI: *Zakazana książka. Uczestniczy drugiego ubiegu 1977–1989* [Betiltott könyv. A második nyilvánosság résztvevői 1977–1989]. Instytut Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 2011. 261.

¹⁴ Justyna BŁAŻEJOWSKA: *Niezależna Oficyna Wydawnicza* [Független Kiadói Műhely]. *Encyklopedia Solidarności* [A Szolidaritás enciklopédiája]. Forrás: http://www.encysol.pl/wiki/Niezale%C5%BCna_Oficyna_Wydawnicza (Letöltve: 2019. 04. 18.)

¹⁵ Ezekhez lásd: CSIZMADIA Ervin: I. m. 38–98.

¹⁶ Ehhez lásd: MITROVITS Miklós: A lengyel hatás... I. m.; Miklós MITROVITS: *Polski wpływ...* I. m..

butik, ahol keddenként az érdeklődők a lengyel ellenzék dokumentumait, valamint az 1956-os forradalommal és a határon túli magyar kisebbségek helyzetével kapcsolatos anyagokat, betiltott szépirodalmi műveket és szamizdat folyóiratok számait vásárolhatták meg. A rezsim közel két évig tolerálta az ellenzék legfontosabb találkozóhelyeként működő butikot, a sorozatos rendőri zaklatások azonban 1983 tavaszára ellehetetlenítették annak működését.

Bő fél évvel a butik megnyitása után, 1981 októberében jelent meg a *Beszélő* című szamizdat folyóirat első száma, amely – szemben az addigi gépelt anyagokkal – már sokszorosítógép segítségével készült, és elérte az 1000 példányt.¹⁷ A Haraszti Miklós, Kis János, Kőszeg Ferenc, Petri György, Nagy Bálint, Solt Ottilia, valamint Szilágyi Sándor által szerkesztett *Beszélő* azért is jelentős kezdeményezés, mert a folyóirat megszakítás nélkül létezett, és a rendszerváltásig 27 számot ért meg.¹⁸ A *Beszélő* egyaránt közölt cikkeket a magyar és a kelet-európai ellenzék helyzetéről és eseményeiről, beleértve a katonai szolgálatot megtagadókat és a békemozgalmakat, figyelmeztetett az ország egyre kritikusabb gazdasági helyzetére, javaslatokat dolgozott ki a válság megoldására, kitért a környezetvédelemmel kapcsolatos kérdésekre, kiemelten foglalkozott a sajtósza-badság kérdésével és a második nyilvánosság helyzetével, kezdeményezéseivel és eseményeivel, továbbá szinte minden számban közölt anyagot az 1956-os eseményekkel kapcsolatban.¹⁹

A Demszky Gábor és Nagy Jenő által közösen alapított szamizdatkiadó, az AB Független Kiadó, amely 1989-ig mintegy 80 kiadványt jelentetett meg, ugyancsak 1981-ben kezdte meg működését. A kiadványok között sok lengyel vonatkozású anyag

¹⁷ Stephan POLGAR: *Samizdat in Hungary: New Voice is Heard*, 3 may 1982, 1–3. HU OSA 300-40-1 Box 253 [Ellenzék, Emberi jogok, Rendszerkritikusok SR 1977–1982]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 40), Subject Files (Series 1); OSA at Central European University, Budapest.

¹⁸ *Beszélő. Összkiadás. 1981–1989. I–III. kötet. Sajtó alá rendezte: HAVAS Fanny. AB-Beszélő Kiadó, Budapest, 1992.*

¹⁹ BOZÓKI András: A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus. *Politikatudományi Szemle*, 2010/2. 7–45.

szerepelt, emellett helyet kaptak politikai gondolkodók, közgazdászok és történészek – például Adam Michnik, Timothy Garton Ash, Tamás Gáspár Miklós, Kemény István, Bence György és Kis János – írásai, valamint olyan szépiírók művei is, mint Csalog Zsolt, Csoóri Sándor, Haraszti Miklós, Illyés Gyula, Konrád György, Václav Havel, Adam Michnik, vagy George Orwell.²⁰ Miután Demszky és Nagy Jenő 1983-ban különvált, Nagy Jenő ABC Független Könyvkiadóként folytatta tevékenységét, amely a következő években közel 40 kötetet adott ki.

Az 1980-as években több más szamizdat kezdeményezés is elindult – beleértve Krassó György „Magyar Október” Kiadóját, a Katalizátor Irodát, az Alulnézet és az Áramlat Kiadót, valamint a *Demokrata* vagy az *Égtájak között* című periodikákat. Ezekre azonban az alábbi tanulmány nem vagy csak érintőlegesen tér ki, ugyanis a lengyel ellenzék köreiből Magyarországra érkező tudásimportot döntően a fent részletezett kezdeményezések tükrében vizsgálja. A vizsgálat szemszögét az ellenzékiek közötti érintkezési formák – mindenekelőtt a „szövegek” és a „zárándoklatok” típusai – képezik. Megjegyzendő, hogy azt a fajta nyílt ellenzékiiséget, amely a nyilvánosság legális kereteinek szélesítése és a hatalommal való párbeszédképesség megőrzése helyett a „cenzúratörő” szamizdatkiadás tevékenységét tartotta célravezetőnek, mindenekelőtt a demokratikus ellenzéknek nevezett laza csoportosulás vallotta magáénak, így e tanulmány az alábbiakban rájuk összpontosít, és nem tér ki az ellenzék „népi” szárnyának lengyel kapcsolataira.²¹

²⁰ *A magyarországi szamizdat bibliográfiája 1981–1989.* Összeállította: NAGY Csaba. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1990.

²¹ Ezekhez lásd például: Bożena BOGDAŃSKA-SZADAI–SZALAI Attila (szerk.): *A magyar kapcsolat.* Engelmayer Ákos, Kiss Gy. Csaba, Kovács István, Szalai Attila, Molnár Imre válaszolnak Paweł Cebula és Grzegorz Górny kérdéseire. Magyarországi Bem József Lengyel Kulturális Egyesület–Głos Polonii, Budapest, 2009; Grzegorz GÓRNY (ed.): *Węgierski łącznik.* Ákos Engelmayer, Csaba György Kiss, István Kovács, Attila Szalai, Imre Molnár odpowiadają na pytania Pawła Cebuli i Grzegorza Górnego. Fronda, Warszawa, 2008; TISCHLER János–BORENICH Péter: Az 1980–1981-es lengyel válság és Magyarország viszszaemlékezések alapján. *Archivnet.* XX. századi történeti források, 4:3 (2004), Forrás: http://www.archivnet.hu/politika/az_19801981es_lengyel_valsag_es_

A Varsó–Budapest-tengely

Bár 1958 után nem különbözött számottevően a szovjet blokk többi országától, Lengyelország a hatvanas években mágnesként vonzotta a magyar fiatalokat és értelmiségieket. Ennek oka mindenekelőtt a kulturális élet szabadságának relatíve magas foka volt, ami az úgynevezett „autóstoppos nemzedék” számára a nyugati kultúrához való kapcsolatot is jelentette. A hetvenes években – a lengyel válság elmélyülésével és Magyarország nyitottabbá válásával a világ felé – a „korábbi, viszonylag egyoldalú intellektuális kapcsolat a független szellemi értékek olyan kétoldalú áramlásává alakult, ami példátlan volt a szocialista tábor bármely másik két országa között”.²²

A hetvenes évek második felében kiépültek az első kapcsolatok a másként gondolkodók között is. A lengyel ellenzéki hatás kezdetben – közvetett módon – szövegeken, később már közvetlen formában – személyes tapasztalatokon – keresztül érkezett Magyarországra. A filozófusper óta tiltólistán lévő Bence György és Kis János 1976-ban nagyon gyorsan szert tett a KOR anyagaira, megismerte Adam Michnik *Űj evolucionizmus*, majd Jacek Kuroń *Myśli o programie działania* (Gondolatok a cselekvési programról) című szövegét.²³ Kis és Bence a gépiratos lengyel dokumentumokból összeállított és mások számára is hozzáférhetővé tett egy válogatást,²⁴ amelyben Demszky Gábor visszaemlékezése szerint a fenti szövegeken kívül egy Michnik-interjú is szerepelt.²⁵

magyarország_visszaemlekezesek_alapjan.html?oldal=2 (Letöltve: 2019. 11. 24.)

²² TISCHLER János: „Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”. *Lengyelország és Magyarország a két nemzet sorsfordító történelmi eseményeinek idején, 1956-ban és 1980–81-ben*. Jelenkor–1956-os Intézet, Pécs–Budapest, 2003. 173.

²³ Jan LITYŃSKI: Węgry – Od marksizmu do opozycji – wywiad z G. Bence i J. Kisem [Magyarország – A marxizmustól az ellenzékiig – interjú Bence Györggyel és Kis Jánossal]. *Krytyka*, 1979/5. 102. (Archiwum Opozycji, Ósrodek Karta, Warszawa) [Az Ellenzék Archívuma, Karta Központ, Varsó].

²⁴ CSIZMADIA Ervin (szerk.): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995. 109.

²⁵ Uo. 325.

1977 decemberében a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékén tanító Rév István és Pécsi Vera két lengyel gazdaságtörténész, Zbiegniew Landau és Jerzy Tomaszewski meghívására hivatalos tanulmányúton járt Lengyelországban. Velük tartott Pécsi élettársa, Haraszti Miklós író is. A hivatalos programok közepette Haraszti találkozott két vezető lengyel ellenzékivel, Adam Michnikkel és Jacek Kurońnyal, míg a hivatalos tanulmányút lezárulta után a továbbra is Varsóban maradó Rév és Haraszti számára egy fiatal gazdaságtörténész, Jacek Kochanowicz elintézte, hogy átköltözhesse nek Jan Lityński lakásába. Lityński, aki a *KOR Biuletyn Informacyjny* című lapjának alapítói közé tartozott, ekkor kezdte el szerkeszteni a *Robotnik* című lengyel szamizdat lapot, amelynek papírhegyei között kapott szállást a két magyar.²⁶ Rév elmondása szerint minden este szerkesztőségi ülés volt – „cigarettafüst, vodkázás, munkásemberek” –, s a lengyelek „nemcsak technikai tanácsokat adtak”, hanem mindez „demonstrációja volt annak, hogy ez hogy történik”.²⁷

Bence György, Kis János és Kovács Mária 1979-es varsói utazásának előzménye Wiktor Woroszyński lengyel író megghiúsult magyarországi útja volt. Wiktor Woroszyński, akinek az 1956-os forradalmat feldolgozó *Magyarországi naplóját* gépiratos változatban ekkor már a magyar olvasók egy szűk köre is ismerhette Kerényi Grácia fordításában,²⁸ egyaránt szoros kapcsolatban állt olyan lengyel független folyóiratokkal, mint az irodalmi jellegű *Zapis* és a politikai irányultságú *Krytyka*. Woroszyński elmaradt útjának körülményeit részben a „Viktória” fedőnéven dolgozó író, Nádudvari Anna állambiztonsági jelentései alapján tudjuk rekonstruálni. „Viktória” beszámolt egy összejövetelről, amelyet 1979. február 24–25-én Kerényi²⁹ dobogókői ház-

²⁶ HARASZTI Miklós: Civil kurázsitól civil társadalomig. *Magyar Lettre International*, 2000/38. 55.

²⁷ Rév István közlése, 2015. április 7. Rév egy Bronisław Geremekkel történő találkozót is említett.

²⁸ CSIZMADIA Ervin (szerk.): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk*. I. m. 215.

²⁹ Kerényi Grácia (1925–1985): költő, műfordító, polonista. A hetvenes évektől a lengyel-magyar (ellenzéki) kapcsolatok egyik legfontosabb szerep-

ban tartottak. A jelentés szerint Kerényi Grácia megemlítette, hogy „Wiktor Woroszylski április 3-án, vagy 4-én Budapestre érkezik”, és hogy neki kell megszerveznie „egy találkozót vele, valamint Kenedi Jánossal, [Bence] Györggyel és Kiss [Kis] Jánossal”.³⁰ A találkozó célja a lengyel és magyar szamizdat vezetőinek megbeszélése, a tervek egyeztetése, esetleges közös kiadványok létrehozása, a folyamatos kapcsolat biztosítása” lett volna.³¹ A szerv értékelése szerint a jelentés „értékes információkat tartalmaz[ott] a magyar és lengyel szamizdat mozgalom vezetőinek közeledéséről”.

Egy hónap múlva „Viktória” Kerényi Grácia rossz hangulatról jelentett, amelynek oka az volt, hogy Woroszylskit a lengyel hatóságok nem engedték el Magyarországra. Valóban: Woroszylski kapitalista országokba szóló, évek óta érvényben lévő utazási tilalmát a lengyel hatóságok 1979. március 9-én azzal az indokkal terjesztették ki a szocialista országokra is, hogy az író nemcsak a nyugati „diverzifikációs központok” munkatársaival tart kapcsolatot, hanem „a szocialista tábor antiszocialista elemeivel” is, ráadásul Lengyelországban is „aktívan részt vesz a politikai ellenzék tevékenységében”.³² Woroszylski kényszerű távolmaradása kapcsán Kerényi Grácia beszélt Kis Jánossal, aki már tudott a lengyel író magyarországi útjának elmaradásáról, és azt közölte Kerényivel, hogy ő maga menne ki Lengyelországba április elején.³³

A tervezett útról a magyar állambiztonság emberei értesítettek lengyel kollégáikat. Az 1979. március 31-én Varsóba látogató Bence Györgyöt, Kis Jánost és Kovács Máriát a lengyel állam-

lője. Dobogókői házában rendszeresen tartott irodalmi összejöveteleket, a Szolidaritás-mozgalom elkötelezett híveként fordításaival a magyarországi szamizdat irodalmat is folyamatosan segítette. Lásd Kovács István életrajzát az alábbi kötetben: MITROVITS Miklós (szerk.): *Hídépítők. A magyar–lengyel kapcsolatok arcképcsarnoka*. Rézbong Kiadó, Göd, 2018. 140–147.

³⁰ „Viktória”. ÁBTL M-39012. 40.

³¹ Uo. 40–41.

³² *Akta paszportowe o sygnaturze EAGZ: Woroszylski Wiktor, imię ojca: Grzegorz, data urodzenia: 08-06-1927* [Ütlevéllal kapcsolatos iratok EAGZ jellel: Woroszylski Wiktor, apja neve: Grzegorz, születési idő: 08-06-1927]. Instytut Pamięci Narodowej [Nemzeti Emlékezet Intézete], IPN BU 797/7522.

³³ „Viktória”. ÁBTL M-39012. 45.

biztonság „Bened”, „Jakisz” és „Maria” fedőnéven folyamatos megfigyelés alatt tartotta.³⁴ Az állambiztonsági iratok megerősítették, hogy a három magyar számos kapcsolattal rendelkezett a lengyel ellenzék köréből. E kapcsolatok közé tartozott Jan Lityński, Adam Michnik, valamint Eugeniusz Kloc, a KOR és a NOWA kiadó munkatársa is. Az egyik találkozón Jan Lityński interjút készített Bence Györggyel és Kis Jánossal, amely nem sokkal később a *Krytyka* című szamizdat folyóiratban jelent meg.³⁵ A három magyar április 1-jén Leszek Kołakowski filozófust látogatta meg, április 4-én pedig részt vett azon összejövetelek egyikén, amelyeket Tadeusz Walendowski és amerikai származású felesége, Anna Erdman szerveztek kéthetenre a lakásukon művészi, irodalmi és ellenzéki körök számára. A mintegy nyolcvanfős rendezvényen megfordultak többek között a KOR alapítói, Jacek Kuroń és Jan Józef Lipski, valamint Konrad Bieliński, a KOR és a NOWA kiadó munkatársa is. Mig Kis János április 5-én visszatért Budapestre, Bence György és Kovács Mária tovább maradt Varsóban, és április 7-én Wiktor Woroszyński lakását is felkeresték.³⁶

A három magyar varsói útjáról említést tett a szociográfiai írásokkal nevet szerző Tar Sándor is. Tar „Hajdu” fedőnéven rendszeresen jelentett Kenedi Jánosról, az 1977-es *Profil* című szamizdat gyűjtemény szerkesztőjéről, aki Woroszyński magyarországi látogatásának megvalósulása esetén ugyancsak találkozott volna az íróval. Tar 1979. április 21-én kereste fel Kenedit, aki szerint „Bencze [Bence] György és Kiss [Kis] János a közelmúltban Lengyelországban járt, ahol az ellen-

³⁴ *Materiały operacyjne przechowywane poza teczkami operacyjnymi dot. Janosza Kisz, ur. 17-09-1943 r., pseudonim „Jakisz”, Maria Kowacz, ur. 24-02-1953 ... r., pseudonim „Maria”, Bence Dejurd, ur. 08-12-1941 r., pseudonim „Bered”, obywateli Węgier, kontaktujących się z opozycją* [Operációs dossziékön kívül őrzött operációs anyagok, Janosza Kisz, szül. 17-09-1943, fedőneve „Jakisz”, Maria Kowacz, szül. 24-02-1953, fedőneve „Maria”, Bence Dejurd, szül. 08-12-1941, fedőneve „Bered” nevű magyar állampolgárokkal kapcsolatban, akik kapcsolatban vannak az ellenzékkel]. Instytut Pamięci Narodowej [Nemzeti Emlékezet Intézete], IPN BU 01220/10/354.

³⁵ Jan LITYŃSKI: I. m. 102.

³⁶ *Materiały operacyjne*. I. m. IPN BU 01220/10/354.

zéki mozgalmat tanulmányozták”.³⁷ Kenedi értesülése szerint „Lengyelországban jelenleg kifejtett az ellenzéki mozgalom, 13 újságjuk jelenik meg, ezek közül legjelentősebb a »Rabotnyik« [Robotnik], amely hetenként kétszer 10 ezer példányban jelenik meg”.³⁸

1980-ban ifj. Rajk László, az 1949-ben kivégzett kommunista belügyminiszter fia utazott Lengyelországba. Rajk kapcsolata Adam Michnik volt, akin keresztül megismerkedett Mirosław Chojeckivel, a NOWA kiadó alapítójával és munkatársával.³⁹ Chojecki bevezette Rajkot az alternatív nyomtatás rejtelseibe. Chojecki 1981 végén külföldre utazott, és a hadiállapot bevezetése miatt már nem tudott visszatérni Lengyelországba, azonban párizsi emigrációjából továbbra is segítette a magyar ellenzéket, többek között stencilgépekkel.⁴⁰

1980 júniusában Haraszi Miklós újra Lengyelországba – először Krakkóba, majd Varsóba – látogatott. Varsói tartózkodása alatt Harasztit a magyar szervek kérésére a lengyelek állambiztonsági megfigyelés alatt tartották.⁴¹ A jelentések szerint a „Madziar” fedőnevet kapó Haraszi a reptérrel egyenesen Jan Lityński lakására ment, és a következő másfél napban a KOR számos munkatársával – Adam Michnikkel, Seweryn Blumsztajnnal, Ewa Milewiczcsel, Elżbieta Regulskával és Konrad Bielińskivel – találkozott különböző magánlakásokon és éjszakába nyúló összejöveteleken. Az egyik ilyen találkozón Adam Michnik, aki több független folyóirat szerkesztése mellett az 1977 nyarán létrejött NOWA kiadó szellemi vezetője volt, a NOWA trikóját viselte.

³⁷ „Hajdu”. ÁBTL M-41819/I., 122.

³⁸ Uo.

³⁹ RAJK László közlése e-mailben, 2018. március 11.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ *Materialy operacyjne przechowywane poza teczkami operacyjnymi dot. Miklos Harasti, ur. 1945, pseudonim „Madziar”, obywatela Węgier, podejrzanego o prowadzenie działalności antysocjalistycznej* [Operációs dossziéken kívül őrzött operációs anyagok Miklos Haraszi, szül. 1945, fedőneve „Madziar”, magyar állampolgárral kapcsolatban, aki antiszocialista tevékenység folytatásának gyanúja alatt áll]. Instytut Pamięci Narodowej, IPN BU 01220/10/628.

Látva lelkesedésemet – emlékezett Haraszti –, [Michnik] ott helyben lekapta magáról és nekem adta. S aztán hámiskásan azt mondta: nemsokára majd ti is fogtok nyomtatni, de miért ne kezdenétek ti is itt nálunk, Lengyelországban?⁴²

1981 májusában, a legális Szolidaritás „karneváli” időszaka alatt Demszky Gábor egy hónapot töltött Lengyelországban.⁴³ Demszky számára az inspirációt egy interjú jelentette, melyet a *Profil* című osztrák hetilap szerkesztője készített a NOWA kiadó munkatársával, Konrad Bielińskivel. „Ramkáztunk, konspirálni tanultam, és lubickoltam a lengyel szabadságban” – summázta lengyelországi tapasztalatait Demszky.⁴⁴ Demszky Bielińskin keresztül került kapcsolatba Witold Łuczywóval,⁴⁵ a *Robotnik* főnyomdászával, és munkatársával, Andrzej Witold Zielińskivel, akik megtanították neki az alternatív nyomtatási technikákat, beleértve a *ramkázást*.

Bár sem a magyar, sem a lengyel hatóságok nem nézték jó szemmel az ellenzéki csoportok között megélénkülő forgalmat, 1977-től kezdve számos magyar másként gondolkodó épített ki kapcsolatot a lengyel ellenzéki körökkel és ismerkedett meg a lengyel ellenzék tevékenységével. E „zarándoklatoknak” köszönhetően több lengyelektől importált technika és stratégia is megjelent Magyarországon, amelyek átformálták az addig szűk körű, gépiratos formában létező második nyilvánosság szerkezetét és cselekvési formáit.

A technika: *ramka*

A lengyel ellenzék az 1970-es évek második felétől az alternatív nyomtatási lehetőségek leghatékonyabb formáit kereste. A leg-

⁴² HARASZTI Miklós: I. m. 55.

⁴³ DEMSZKY Gábor: *Elveszett szabadság. Láthatatlan történeteim*. Noran Libro, Budapest, 2012. 118–121.

⁴⁴ Uo. 123.

⁴⁵ Paweł SOWIŃSKI: I. m. 204.

egyszerűbb, könnyen összeszerelhető és nagy példányszámot eredményező találmányt *ramkának* nevezték el. Milyen műveleteket foglalt magában a *ramkázás*? Először is, a ramkával való nyomtatáshoz nélkülözhetetlen volt egy írógép, amelynek segítségével a nyomatmintát el lehetett készíteni. Az írógéphe géppapír helyett stencilpapírt kellett fűzni, majd el kellett távolítani az írógép festékszalagját, hogy a betűfejek ne festékyomot hagyjanak a papíron, hanem kilyukasszák a stencilpapír viaszrétegét. Maga a ramka egy fakeretből és egy arra felfeszített szövetből állt. A szövetre felragasztották a stencilpapírt, amely a kilyukasztatott pontokon immáron áteresztette a festéket – míg a fakeret alá a nyomtatáshoz használt szívópapír került. A fakeretet a papírra hajtva és a festéket a szítán és a stencilpapíron átnyomva már kész is volt a nyomat. A több ezer nyomatot produkáló ramka előnyei közé tartozott, hogy nem használt áramot, a technika könnyen elsajátítható volt, javítása nem igényelt speciális szakértelmet, a szerkezetet pedig hamar el lehetett tüntetni. A ramka hátrányaként róható fel azonban, hogy rendkívül kemény és időigényes fizikai munkát jelentett, amely többek közreműködését igényelte.

A *ramka* technikát Rajk László és Demszky Gábor is elsajátította lengyelországi útja során. A technikához néhány hónapon belül sikerült megtalálni a megfelelő, hazai viszonylatban beszerezhető alapanyagokat. A *ramka* technika gyorsan elterjedt. Visszatérése után Demszky Kőszeg Ferenc lakásában tartott beszámolót úti élményeiről, beleértve a *ramkázást* is, majd belevágott a szamizdat könyvkiadásba. 1984 tavaszán Demszky felesége, az AB Független Kiadó „munkatársa”, Hodosán Róza a Bulányi-féle bázisközösség tagjainak adta át a sokszorosítás e formájáról való tudást.⁴⁶ Az 1980-as években Demszky AB Független Kiadója, Nagy Jenő ABC Független Könyvkiadója, az Alulnézet Kiadó és a Katalizátor Iroda egyaránt alkalmazta a *ramka* technikát, sőt a romániai magyar kisebbség által a nyolcvanas évek elején kiadott *Ellenpontok* című szamizdat fo-

⁴⁶ HODOSÁN RÓZA: *Szamizdat történetek*. Noran, Budapest, 2004. 140–143.

lyóirat hetedik és nyolcadik száma is ezzel az eljárással készült 50-50 példányban.⁴⁷

Az első magyarországi *ramka* eljárással készült kiadvány *Az elnyomás és ellenállás dokumentumai* volt, amely Nagy Jenő lakásán készült.⁴⁸ „Ennél a nagy rohammunkánál – mind az anyagok avulása, mind a konspiratív szempontok sietésre készítettek – egymást váltottuk, olykor három műszakban folyt a festék és verejték” – mesélte Nagy Jenő.⁴⁹ Egy lengyel nyomdász, Adam Grzesiak hasonló munkatempóról és beosztásról számolt be: „A nap 24 órájában folyt a nyomtatás, 8 órás váltásokban: az egyik előkészítette és hajtogatta a papírt, a másik nyomtatott, a harmadik aludt és később – a változatosság kedvéért – az első ment aludni”⁵⁰ – és így tovább. A *ramkázás* rendkívül kimerítő fizikai munkát jelentett. Petri György *Örökhétfő* című, 1981-es keltezésű szamizdat verseskötetének nyomtatása során több tízezer alkalommal kellett verejtékes munkával fel- és le- hajtani a szitakeretet.⁵¹

A „gyorsaság létkérdés” volt.⁵² Minél gyorsabban és gördülékenyebben folyt a munka, annál kevesebb idő állt az állam-biztonsági szervek rendelkezésére, hogy felgöngyölítsék a szálat és rajtaüssenek a nyomdászokon. Az „anyagok avulása” is – ahogy Nagy Jenő fogalmazott –, megkövetelte a gyorsaságot, különösen az olyan folyóiratok esetében – mint például a lengyel *Biuletyn Informacyjny* –, amelyek aktuális információkat közvetítettek az olvasók számára. Lévé, hogy 1981–1982-ben a magyarországi második nyilvánosságban az anyagok döntő többsége a lengyel eseményekről tudósított, az aktuális infor-

⁴⁷ Tóth Károly Antal: *Az Ellenpontok rövid története*. In: *Uó: Hova-tovább? Az Ellenpontok dokumentumai, esszék, tanulmányok*. Savaria University Press, Szombathely, 1994. 33–36.

⁴⁸ CSIZMADIA Ervin (szerk.): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk*. I. m. 329.

⁴⁹ *Uó*. 304.

⁵⁰ ADAM GRZESIAK: *Opowieści wolnego drukarza* [Egy szabad nyomdász elbeszélései]. *Karta*, 2001/33. 87.

⁵¹ Kétrét hajtott oldalak esetében majdnem 40 ezer [940 példány × 83 oldal / 2], négyrét hajtott oldalak esetében majdnem 20 ezer alkalommal [940 példány × 83 oldal / 4].

⁵² ADAM GRZESIAK: I. m. 87.

mációk mielőbbi közvetítésének hátországát a fordítók jelentették – a polonista Kerényi Grácia, a lengyel szakos Papp Éva és még néhányan.⁵³

A *ramkázás* – bár a következő években e technikát felváltották a fekete nyomdai kapcsolatok és a főleg Nyugatról érkező fejlettebb nyomtatási berendezések – mélyen beivódott a magyar második nyilvánosság és az underground köztudatába. Erre utal Pálinkás Szűts Róbert 1988-ban, a Balázs Béla Stúdióban készített *Uraim!* című rövidfilmje is,⁵⁴ amely a *ramka* technikát népszerűsítette. A film utolsó képkockáján ez állt: „Amíg van harisnya, ablakkeret és szabad gondolat, a független sajtót elnémitani nem lehet.” Pálinkás Szűts Róbert – aki az Inconnu független művészcsoport tagjaként maga is tevékeny szerepet vállalt a nyolcvanas évek második nyilvánosságában⁵⁵ – a résztvevő és a bennfentes hitelességével mutatta be az illegális nyomtatás folyamatát. A forgatókönyv huszonegy megfilmesített jelenete klipszerű vágásokkal kíséri végig az illegális nyomtatáshoz szükséges alapanyagok útját és mutatja be a szamizdatkészítés jellegzetes szereplőit. A különböző helyszínek és közreműködők között „lóugrásban” előrehaladó történet végére a szerteágazó útvonalak egy pontban futnak össze: a szükséges anyagok – a stencilpapír, az ablakkeret, a harisnya, a festék és a papír – egy konspirált lakásba érkeznek, ahol a két nyomdász, „Printer” (Pálinkás Szűts Róbert) és „Munkatárs” (Rajk László) megkezdhetik a sokszorosítás munkáját.

⁵³ CSIZMADIA Ervin (szerk.): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk.* I. m. 329.

⁵⁴ A sors iróniájaként a lengyel ramkatechnika hazai alkalmazásáról készült rövidfilmnek éppen Lengyelország felé menet veszett nyoma. Pálinkás Szűts Róbert elmondása szerint az egyik kazetta elkallódott, a másik, broadcast minőségű felvétel pedig a nem hivatalos lengyel–magyar kapcsolatokban nagy szerepet játszó Buda Géza közvetítésével egy lengyel stábhöz került – további sorsa azonban ismeretlen. A forgatókönyv másolata megtalálható az Artpool Művészetkutató Központban és OSA Párhuzamos Archivumában: <http://www.parallelarchive.org/document/4478/viewfull> (Letöltve: 2018. 05. 31.)

⁵⁵ Pálinkás Szűts Róbert dolgozott együtt Nagy Jenővel, az ABC Független Könyvkiadó mindenésével, dolgozott a *Beszélő* című szamizdat folyóiratnak és részt vett a Dialógus Békemozgalomhoz kötődő Alulnézet Kiadó működésében.

Vizsgáljuk meg a forgatókönyv két főszereplőjét, majd köves-sük visszafelé a történeteket! A főszereplő, „Printer” végig ano-nimitásban marad, „arcát sohasem látjuk”, „azonosítását csak ruházata, kiegészítői illetve a rá jellemző mozdulatsorok (pl. rá-gyújtás) teszik lehetővé a nézők számára”. „Munkatársról” sem tudunk meg sokkal többet. Annyi biztos, hogy kettős életet él: míg otthon látszólag a fogyasztói szocializmus világába merül-ve néz tévét családjával, addig kamrájában papírt és festéket rejteget a befőttek mögött, s szabadidejében kapható egy kis il-legális munkára. „Printer” és „Munkatárs” a tömegközlekedési járműveket váltogatva, az esetleges követőket lerázva, két ellen-kező irányból közelítik meg a nyomtatás tényleges helyszínét. Körültekintő gyanakvásuk nem alaptalan, ugyanis az egyik korábbi jelenetben felbukkanó „Turista”, aki a látványosságok helyett az egyik közreműködőről készít polaroid képeket, nyil-vánvalóan az állambiztonság ügynöke.

Míg „Munkatárs” otthonról közelíti meg a konspirált hely-szint, addig „Printer” az úgynevezett „Bázisról” érkezik. Ez utóbbi az az ideiglenes, közbülső helyszín, ahol „Printer” fel-tűnés nélkül igyekszik összegyűjteni a nyomtatáshoz szüksé-ges további alapanyagokat. Míg a konspirált lakás elhelyezke-déséről „Printeren” és „Munkatárson” kívül más szereplőnek nincs tudomása, addig a „Bázis” címe felfedhető: ide érkezik levél formájában a „Titkárnő” (Marosvölgyi Judit) által gépelt stencilpapír, és itt keresi fel „Printert” „Punk” (Deák Zsolt) is az ablakkerettel. A munkaidőben ellenzéki tevékenységet végző „Titkárnő” jellegzetes figura: a „Főnök” (Sulyok Miklós) pásztor-órája alatt, az irodában gépeli feketemunkában stencilpapírra a korábban kapott szöveget. A társadalom peremén élő, dinnyét lopó „Punk” pedig a ramkaszerkezethez szükséges ablakkeret eljuttatását vállalja a megfelelő címre, szolgálataiért cserébe megelégszik egy öngyújtóval.

Az illegális nyomtatáshoz tehát több, egymással laza kap-csolatban álló szereplő közreműködése volt szükséges. E háló-zatban a szereplők döntő többsége egyáltalán nem ismerte a többi közreműködőt, munkájuk egy jól körülhatárolt feladatot magában foglalva, áttételeken keresztül illeszkedett a cenzúrá-

zatlan iratok előállításának folyamatába. Ebben az értelemben tényleges főszereplőről nem is beszélhetünk, hiszen mindegyik közreműködő szerepe nélkülözhetetlen volt a folyamatban, bár a különböző szerepek – mint a gépíróé, a festékbeszerezőé, a nyomdászé stb. – más-más stratégiákat és képességeket követeltek meg.

A nyomtatás folyamatához kapcsolódó legfontosabb stratégiának a konspiráció tekinthető, amely a rövidfilmben is hangsúlyosan van jelen. „Printer” vonásai, amelyek a többi szereplővel szemben homályban maradtak; a nyomtatás konspirált helyszíne, amelyről csak a két nyomdász tud; valamint a személyi követők lerázásának műveletei egyaránt hangsúlyozzák, hogy a cenzúrázatlan anyagok előállításának, terjesztésének és fogyasztásának műveletei közül a nyomtatás volt a legkörülményesebben előkészítendő és a legnagyobb óvatosságra intő tevékenység. A nyomtatás folyamatát szigorú konspirációs intézkedésekkel kellett megvédeni az állami repressziótól.

Konspiráció

Lengyelországban a konspiráció mélyre nyúló történelmi gyökerekkel rendelkezett.⁵⁶ A lengyel ellenzékiek a korábban alkalmazott konspirációs szabályokat az 1970-es években sikeresen igazították hozzá az adott történelmi szituációhoz („lengyel–lengyel konfliktus”), valamint az 1956-os, majd 1968-as katonai intervenciók elrettentő tapasztalatából fakadó erőszakellenes, békepárti légkörhöz.⁵⁷ A földalatti ellenzékiek mentalitását – beleértve a független könyv- és folyóirat-kiadásban résztvevőket – a konspiráció fogalma segítségével lehet a legáltalánosabban meghatározni.⁵⁸

A lengyel második nyilvánosság működtetésének alapszabályát a szamizdatkiadói tevékenység nyilvános és titkos részre

⁵⁶ Ezek tárgyalására e tanulmány keretei között sajnos nincs mód.

⁵⁷ Paweł SOWIŃSKI: I. m. 20–21., 25., 169.

⁵⁸ Uo. 23.

történő precíz felosztása jelentette.⁵⁹ Leszámítva a terjesztést, amely alapvetően nyíltan zajlott, a konspiráció az előállítás folyamatának szinte valamennyi elemét áthatotta: a különböző nyersanyagok mozgatását, a konspiratív helyszín megszervezését, a nyomtatás folyamatát, az elkészült anyagok szállítását, raktározását és eljuttatását a terjesztőkhöz. Ez alapján az elv alapján működött a NOWA kiadó, amelynek számos munkatársa állt kapcsolatban a magyar másként gondolkodókkal – többek között Konrad Bieliński, Mirosław Chojecki és Adam Michnik. A nyílt és a konspiratív tevékenység elválasztásának elve egyaránt megfigyelhető a Rajk-butik, a *Beszélő* folyóirat és az AB Független Kiadó esetében.

A Rajk-butik megnyitásának előkészületei konspiratív módon folytak, a legfontosabb titkos részleteket szabad ég alatt, többnyire séta közben beszélték meg a szervezők. „Életünkben annyit nem sétáltunk, mint azokban az években”⁶⁰ – emlékezett vissza Nagy Bálint. A butik azonban a megnyitásától fogva nyíltan működött, bízva abban, hogy a nyilvánosság és a közvélemény ereje megvédi a szervezőket a zaklatásoktól, és abban is, hogy ily módon könnyebb vásárlóbázist kialakítani – a butik ugyanis nyíltan reklámozta tevékenységét. „Nincs titkolózás, senki sem szemébe húzott kalappal jön, hanem nyíltan”⁶¹ – tudósított a butikról a Szabad Európa Rádió. A háttér munkák – mint a sokszorosítás és a raktározás – ismét csak konspirált körülmények között zajlottak. A működés e szerkezete tette lehetővé, hogy a butik a rendőri fellépések után is képes legyen pótolni az elkobzott anyagot, és kinyitni a következő héten.

A *Beszélő* sikerességének hátterében is a lengyel modell átvétele és tudatos alkalmazása állt. Míg egyik oldalon a hírek, az információk és a cikkek a magukat nevükkel vállaló szerkesztőkhöz érkeztek be, addig a másikon a szerzők rendszerint

⁵⁹ Łukasz BERTRAM (ed.): *Obieg NOW-ej* [A NOWA köre]. Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2013. 33.

⁶⁰ Nagy Bálint-interjú. Készítette KÓRÓSI Zsuzsanna 2009-ben, 1956-os Intézet Oral History Archivuma, 934. sz., 126.

⁶¹ KASZA László: Holland újságíró [Dick Verkijk] a budapesti szamizdat könyvesboltban!, Szabad Európa Rádió, *A holnap hullámhosszán*, 1981. augusztus 30. (OSZK, FM3/11921, 77.)

álnéven publikáltak a lapban, míg a folyóirat technikai sokszorosításának műveletei is a konspiráció szigorú szabályai szerint történtek. A *Beszélő* munkatársai az előállítás és terjesztés láncszemei közötti kapcsolatokat minimalizálták, és igyekeztek titokban tartani. A nyíltan működő szerkesztőség és a titkos nyomdahely közötti közvetítő személy szerepét Magyar Bálint töltötte be. Magyar a szerkesztőség egyik tagjától, Kis Jánostól kapta a *Beszélő* kéziratát, amit el kellett juttatnia a sokszorosítást Dunabogdányban végző Orosz Istvánnak. Természetesen az összekötő személy kilétét titok fedte: e szerepről még a legszűkebb baráti körnek sem volt tudomása, sőt Magyar Bálint figyelemelterelés végett az elosztó hálózatban is vállalt szerepet, így háritva el a komolyabb tevékenység gyanúját.⁶² A legnagyobb védettséget a nyomdahely élvezte, hiszen az ott használt, rendkívül nehezen pótolható nyomdagép számított a legértékesebb erőforrásnak. A nyomdahely szempontjából a legnagyobb kihívást az anyagbeszerzés szállítmányainak, valamint a kész nyomdatermékek elszállításának a fedezése jelentette. Annak érdekében, hogy minél kisebb támadási felületet hagyjanak az ellenzéki tevékenységet monitorozó hatóságok számára, a kész példányok elszállítása egyszerre történt a csúcsraktárba.⁶³

A magyar második nyilvánosságban a lengyel hatás talán Demszky Gábor tevékenységén mérhető le leginkább, aki rendkívül tudatosan alkalmazta az elsajátított stratégiákat. Demszky egyik lengyelországi kapcsolata Konrad Bieliński volt, de nem ő lehetett az egyetlen, aki sikeresen adta tovább a nyílt és a konspiratív tevékenység elválasztásának alapelvét. Demszky jó tanulónak bizonyult. „A dolgoknak az a része, ami a technikával, a nyomtatással, a külföldről jövő üzenetek továbbításával volt kapcsolatban” – emlékezett később – „az nem volt nyilvános”,⁶⁴ míg a terjesztés nyíltan zajlott.

⁶² CSIZMADIA Ervin (szerk.): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk.* I. m. 352.

⁶³ Uo. 352.

⁶⁴ Uo. 329.

Demszky rendkívül komolyan vette a konspirációt. Egy állambiztonsági jelentés szerint Haraszi így fogalmazott Demszkyvel kapcsolatban:

[...] az a baj, hogy a kiadók közvetlen kapcsolatot akarnak tartani a nyomdászokkal, s ez konspirációs okokból rendkívül látványos. A baj az, hogy a kiadók nem építik ki a közvetítő láncot, mert félnek a lebukástól, ugyanakkor éppen azért buknak le, mivel közvetlenül ők viszik-hozzák az anyagokat. A szamizdatkészítésben három embernek kell részt venni. Egy, aki viszi az anyagot, a festéket, papírt, stb.; egy, aki csinálja és a harmadik, aki a kész anyagot elszállítja a kiadókhoz. Optimálisan csak ez a három ember ismerheti egymást. Haraszi véleménye szerint ezt a konspirációs szabályt egyedül csak a Demszky tartja be, akit ezért rendkívül becsül.⁶⁵

A magyarországi szamizdatkiadók közül Nagy Jenő azért jelentett könnyű prédát az állambiztonságiak számára, mert a munkafolyamat valamennyi elemét otthon végezte, konspiráció nélkül.⁶⁶

1981 júliusában, miután visszatért varsói útjáról, Demszky egy üresen álló, Lajos utcai garzonlakásba költözött, ahol egy matracon és egy konyhaasztalon kívül semmi sem volt. Innen Demszky három napig ki sem mozdult.

Korábban sosem csináltam ilyesmit, de rájöttem, hogy ezzel a technikával Budapesten is el lehet tünni, ha muszáj. Az alámerülés szigorú szabályait lengyel barátaim is sokszor elismételték nekem. A lényeg az, hogy maradj a seggeden, mindent előre készíts be a lakásba. Így csak egyszer kell eltűnnöd a követők elől.⁶⁷

⁶⁵ „Frederich”. ÁBTL M-41752: 424.

⁶⁶ HODOSÁN Róza: I. m. 108.

⁶⁷ DEMSZKY Gábor: I. m. 128.

Ezt a konspirációs technikát Demszky a szamizdatok előállításakor is kamatoztatta. Gyakran előfordult, hogy egy alkalommal kölcsönkapott, vagy gyakran e célra használt lakásba előzőleg mindent bekészítettek a szükséges papírmennyiségtől az élelemig, és onnan napokig a lábukat sem tették ki. Így készült például a *Hírmondó* 6–7., összevont száma.⁶⁸

Egy állambiztonsági munkatárs szerint Demszky „mozgása és reakciója kiszámíthatatlan volt”.⁶⁹ Különböző stratégiákat alkalmazott a követők lerázása érdekében, amelyek különböző helyszínekhez kötődtek. Időről időre felkereste újabb gépelni való szövegekkel a főváros Moszkva téri postáján dolgozó Vágner Anna gépírónőt. A posta épülete – lévén hogy több kijáratral rendelkezett – kiválóan alkalmas volt arra, hogy a személyi követőket lerázza.

[...] a Postának voltak ilyen zezzugos folyosói, és volt egy menekülő útvonal. És valahogy rájöttünk, [...], hogy úgy is le tudja rázni az esetleges követőit, hogy bemegy az egyik ajtón, és kijön a másikon, egy másik utcában.⁷⁰

Alkalmas helyszíneknek bizonyult a Deák Ferenc tér is, ahol a budapesti metróvonalak találkoztak. Néhány alkalommal fel-le mozgólépcsőzve, a mögöttes forgalmat figyelve, ki lehetett szűrni a követőket, akik a lebukástól félve felhagytak az illető követésével.⁷¹ A pillanatot kihasználva el lehetett tűnni valamelyik metróvonalon vagy valamelyik kijáraton keresztül.

A Rajk-butik bezárása után, amikor a második nyilvánosság szereplőivel szembeni állami represszió felerősödött, a *Hírmondó* folyóirat szerkesztője – vélhetően Demszky Gábor – az alábbi sorokat vetette papírra:

⁶⁸ HODOSÁN Róza: I. m. 146–148.

⁶⁹ ZÓLYOMI Tamás: *Árnyékvilág. Egy állambiztonsági figyelő emlékei*. Aura Kiadó, Budapest, 1990. 71.

⁷⁰ Vágner Anna-interjú. Készítette KÓRÖSI Zsuzsanna 2009-ben, OSZK–1956-os Intézet Oral History Archivuma, 928. sz., 128–129.

⁷¹ ZÓLYOMI Tamás: I. m. 74.

Aki ilyesmire adja a fejét, legyen béketűrő, de [a] takarítási ösztön is fontos, eltüntetni a nyomokat, folyton csak *tisztítani a terepet*, dugdosni és készenlétben lenni. Erős önkontroll és állóképesség, makacs életösztön és konok kitartás, *figyelni és tájékozódni tudni az izoláció közepén, nem elveszíteni a realitásérzéket*, nem bedőlni az érzéki csalódásnak, nem falra festeni a BM-et [Belügyminisztériumot].⁷²

Jól megfigyelhető a párhuzam a *Hírmondó* szerkesztőjének hitvallása és a lengyel tapasztalatok között. A *Tygodnik Mazowsze* című lengyel lap jubileumi, 100. számában közölt szerkesztői hitvallás a független folyóirat-kiadás kulisszái mögé engedett bepillantást. „Törekszünk arra – írták –, hogy óvatosak legyünk, de arra is, hogy ne essünk túlzásba, mert onnan már csak egy lépés, hogy az óvatosság valamennyi lehetséges elemét következetesen alkalmazzuk és abbahagyjuk a folyóirat-kiadást.”⁷³

A konspirációnak megvoltak az árnyoldalai is. A konspiráció következtében ugyanis az egyes közreműködők könnyen elszigetelődhettek egymástól, ami veszélyeztette a struktúrát és annak szétesésével fenyegetett.⁷⁴ A túlzott konspiráció gátat szabott a közösségképződésnek és az együttműködési lehetőségeknek, sőt, olykor a bennfentesek számára is megnehezítette az üzenetek dekódolását. Erre világít rá a következő példa. Nagy Bálint, a *Beszélő* folyóirat terjesztési szisztémájának felépítője az 1980-as években postai úton egy német nyelvű képes újságot

⁷² Szerkesztői jegyzetek [kéz- és gépirat], HU OSA 302-1-5 Box 7 [*Hírmondó?*]; Personal Papers of Gábor Demszky (Fonds 302), Samizdat Publications (Subfonds 1), Manuscripts (Series 5); OSA at Central European University, Budapest. Kiemelések az eredetiben.

⁷³ (Fel.) [Piotr PACEWICZ], Zwierzenia redaktora TM-u [A TM szerkesztőjének vallomásai]. *Tygodnik Mazowsze*, 1984/100. 2. (Archiwum Opozycji, Ośrodek Karta, Warszawa) [Az Ellenzék Archivuma, Karta Központ, Varsó].

⁷⁴ *Dyskusje o polskim ruchu opozycyjnym z udziałem jego działaczy 1984–1988* [Beszélgetések a lengyel ellenzéki mozgalomról, annak tagjai részvételével 1984–1988], AO_I_391, Archiwum Historii Mówionej Domu Spotkań z Historią i Fundacji Ośrodek Karta, Warszawa [A Történelemmel való Találkozások Háza és a Karta Központ Elbeszélt Történelem Archivuma, Varsó].

kapott, amelynek egyik oldalára egy szakácsot rajzoltak, amint éppen mutat valamit. A küldemény jelentőségére azonban csupán több mint húsz év múlva derült fény – a szó szoros értelmében. Ha a fény ugyanis a megfelelő szögben esett a szóban forgó rajzra, a szakács mutatójára felett megjelent egy egyébként nem látható gondolatbuborék, amelybe egy nyomdafestékrecept volt beleírva.⁷⁵

A konspirációs magatartást, amelynek magától értetődő, természetes korlátai voltak, nem érdemes túlmisztifikálni sem. Erre világít rá az 1982 szeptemberében Lengyelországba készülő Lojkó Lakatos József esete, aki „Zóna” fedőnéven az állambiztonságiaknak is jelentett. Lojkó tartótisztjétől azt a megbízást kapta, hogy Rajk Lászlóval való ismeretségét kihasználva információkat szerezzen a magyar ellenzék lengyel kapcsolatairól. Lojkó fel is kereste Rajk lengyel kapcsolatát, a Varsóban élő, magyarul is kiválóan beszélő Wojciech Maziarskit, és eljuttatta hozzá a magyar szamizdat anyagokat. Maziarskiban azonban az őt meglátogató Lojkó éppen azzal ébresztett gyanút, hogy egy titkos szervezet küldöttjeként viselkedett, s mindez – ahogy Maziarski megfogalmazta – tökéletesen idegen volt az ellenzéki kapcsolatok baráti jellegű atmoszférájától.⁷⁶

A konspirációnak azonban tagadhatatlanul nagy szerepe volt abban, hogy az ellenzéki hálózatokat sikerült megvédeni a lebukástól. Jellemző, hogy a magyar ellenzékiekkel készített interjúk álnéven jelentek meg a lengyel független sajtóban – éppen azért, hogy ne lehessen felderíteni az országhatárokon átívelő kapcsolathálót. Így történt például annak az interjúnak az esetében is, amelyet Wojciech Maziarski készített Kőszeg Ferencsel.⁷⁷

A lengyel ellenzék cselekvési kódexével való párhuzam nem jelentette azt, hogy a konspirációs technikákról való tudás kizárólag lengyel forrásból származott volna. Az ellenzék köréhez tartozott ugyanis több olyan személy is, aki egykoron részt

⁷⁵ Nagy Bálint-interjú. Készítette KÖRÖSI Zsuzsanna 2009-ben, 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 934. sz., 131.

⁷⁶ Wojciech MAZIARSKI közlése e-mailben, 2015. február 19.

⁷⁷ Wiesław SZUKALSKI [Wojciech MAZIARSKI]: I. m. 55.

vett az illegális kommunista mozgalomban, s akiknek abban az időben a lételeme volt a konspiráció. (Kenedi János például megjegyezte a demokratikus ellenzék körében nagy tekintéllyel rendelkező Donáth Ferencről, aki egykoron Nagy Imre reformköreihez tartozott: „élt-halt a konspirációért”.⁷⁸) Az egykori illegális kommunisták számára nagyon nehezen volt elfogadható az a lengyelektől származó meggyőződés, hogy a nyilvánosság védelmet képes biztosítani az ellenzék tagjai számára.

Ők fiatal korukban a legteljesebb illegalitásban éltek, álneveken írtak, hamis papírokkal közlekedtek. Ezzel szemben bejön egy egészen más megközelítése a dolgoknak, ami a nyilvánosság védőhálójába kapaszkodik.⁷⁹

„Nyíltsisakosság” és legalizmus

A lengyel ellenzékiek egyik legnagyobb fegyvere a nyilvánosság erejére való támaszkodás, vagyis az az elv volt, hogy a közvélemény nyomása képes megvédeni az érintetteket az állami repressziótól. Ez a hozzáállás jellemezte a *Tygodnik Mazowszét* is. 1984 áprilisának végén, a hetilap 85. számában egy olvasói levél jelent meg, amelyben a hetilap nyomdászainak képviselőjében író személy nemtetszését juttatta kifejezésre a lap profiljával kapcsolatban. A nyomdászok sokallták az elnyomásról egyre részletesebben beszámoló híreket. Az olvasói levélre adott szerkesztői válasz ezt a kritikát visszautasította, hangsúlyozva, hogy „a törvényszegések tényeinek közhírré tétele az elnyomottak védelmének alapvető módja”.⁸⁰ A hetilap 88. számában a nyomdászok kritikájára válaszoló olvasói levél ezt azzal toldotta meg, hogy a represszióról való részletes beszámolók azt az ér-

⁷⁸ CSIZMADIA Ervin (szerk.): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk.* I. m. 216.

⁷⁹ Uo. 260–261.

⁸⁰ *Tygodnik Mazowsze*, 1984/85. 3.; Vö. még: *Tygodnik Mazowsze*, 1984/100. 1.

zést keltik, hogy senkit sem lehet elfelejteni vagy elhallgattatni, senki sem maradhat egyedül a saját sérelmével.⁸¹

A nyíltságosság stratégiája Magyarországon is gyökeret vert. „A lengyelektől tanultuk például, hogy az ellenzéki mozgalomnak nyíltan kell működnie, hogy a nyilvánosság – védelem” – mondta Kőszeg Ferenc.⁸² A Rajk-butik nyíltan működött, a *Beszélő* folyóiratban olvasható volt a szerkesztők neve és címe, Nagy Jenő ugyancsak feltüntette nevét és címét az ABC Független Könyvkiadó publikációiban. A szamizdat lapok rendszeresen beszámoltak a második nyilvánossággal kapcsolatos hírekről, beleértve a házkutatásokat, az ellenzékiekkel szemben indított büntetőeljárásokat, a rájuk kirótt pénzbüntetéseket. 1982 júniusában a *Beszélő* az elszenvedett rendőri zaklatásokról tájékoztatta olvasóit:

A hatósági önkénnyel szemben hathatós védelmet csak a nyilvánosságtól lehet remélni. Kérjük olvasóinkat, minél több ismerősüket tájékoztassák a történetekről.⁸³

Az ellenzékiek egyik legfontosabb nyugati szövetségese, a Szabad Európa Rádió is rendszeresen beszámolt a magyar második nyilvánosság helyzetéről, növelve a jelenség társadalmi súlyát és tájékoztatva a szélesebb közvéleményt a másként gondolkodókat érő állami represszióról.⁸⁴

A szovjet blokkbeli országok ellenzéki csoportjai közötti együttműködésnek köszönhetően létrejött egyfajta kelet-európai nyilvánosság is, amely nem csupán a szamizdat anyagok cseréjét jelentette, hanem egyfajta transznacionális szolidaritást is. Esetenként ez a szolidaritás egyéni akciókban öltött

⁸¹ M. R., [„Moi drodzy!”] [„Kedveseim!”], [Listy do redakcji] [Levelek a szerkesztőségnek], *Tygodnik Mazowsze*, 1984/88. 2. (Archiwum Opozycji, Ósrodek Karta, Warszawa) [Az Ellenzék Archivuma, Karta Központ, Varsó].

⁸² POGONYI Lajos: Beszélő-múlt. Beszélgetés Kőszeg Ferencsel. *Kritika*, 1991/4. 3–5.

⁸³ ÁBTL O-18954/2, 9.

⁸⁴ KENEDI János: *A magyar demokratikus ellenzék válsága*. ABC Független Kiadó, 1984. 34–35.; „Ne legyünk senki helyett bátrak.” Kerekasztal-beszélgetés Hodosán Rózával, Kasza Lászlóval és Kemény Istvánnal a SZER és a magyar szamizdat kapcsolatáról. *Beszélő*, 2004/5. 58–64.

testet, mint amikor 1980 májusában Pákh Tibor csatlakozott a Podkowa Leśná-n rendezett tíznapos éhségsztrájkhoz, amelyet a lengyel NOWA kiadó munkatársainak szabadon bocsátása érdekében szerveztek.⁸⁵ Számos esetben azonban a szolidaritás nyílt levelekben, petíciókban és írásos nyilatkozatokban fejeződött ki, amelyet több szocialista ország másként gondolkodói is aláírtak – elég csak az 1956-os magyar forradalom 30. évfordulója alkalmából nyilvánosságra hozott nyilatkozatra gondolni, amelyben magyar, keletnémet, cseh, szlovák és lengyel ellenzékiek nyilvánították közös örökségnek a forradalom hagyományát.⁸⁶

A nyilvánosság nem csupán a magyarországi és a kelet-európai közvéleményt jelentette, hanem – mindenekelőtt – a nyugatit. A szamizdatkészítő ellenzékiek igyekeztek azonnal tájékoztatni a nyugati hírügynökségeket az ellenük elkövetett rendőri fellépésekről, és ezzel nyomást gyakorolni a magyar hatóságokra. Jellemző, hogy az a fotósorozat, melyet 1982 nyarán egy előre eltervezett akció keretében Demszky Gábor készített a Kőszeg Ferencet sorozatosan zaklató civil ruhás állambiztonságiakról, bejárta a világsajtót. Mielőtt a képriport formájában megörökített esetet világgá kürtölték volna, az állambiztonság már tudott e szándékról. Az egyik jelentésben ez szerepelt: az ellenzékiek „azt tervezik, hogy a képeket kíséző szöveggel együtt nyilvánosságra hozzák; ezzel remélik »visszariasztani« a hatóságokat a további akcióktól”.⁸⁷

A kései Kádár-korszakban a kommunista vezetés – miután egyre erőteljesebben függött a nyugati hitelektől – kényesen ügyelt Magyarország jó hírnevére, amibe nem fért bele az ismert másként gondolkodókkal szembeni kemény fellépés. A nyugatra eljutó híreknek nagy szerepük volt abban, hogy a magyar állami szervek csak bizonyos korlátok között alkalmaztak „megszorító” intézkedéseket. Ahogy Nagy Bálint fogalmazott:

⁸⁵ Magyar hangok a lengyel eseményekről. *Magyar Füzetek*, 7. [A lengyel földindulás]. Párizs, 1980. 103–105.

⁸⁶ A magyar forradalom évfordulóján. *Beszélő*, 1986/18. Kötetben: *Beszélő. Összkiadás*. II. kötet. I. m. 601–602.

⁸⁷ ÁBTL NOIJ-III/III-136-165/8/1982. augusztus 18.

[...] soha nem vitték el a megjelenés előtt álló kéziratokat és a nyolc szerkesztőt együtt. Szerintem ennyi védelmet jelentett a nyilvánosság, ezt a nagy balhét nem vállalhatták. Lefogtak papír- és kész újságszállítmányokat, azokat a terjesztőket kapták el, akik névtelenek voltak, akiket nem ismert a nyilvánosság.⁸⁸

A nyíltsisakosság kiegészült egy azzal szoros kapcsolatban álló stratégiával, a legalizmussal. A hidegháború időszakának kontextusában a legalizmus kezdetei 1965 szeptemberére nyúlnak vissza, amikor a Danyiel–Szinyavszkij-ügy zajlott a Szovjetunióban. A két író azzal vádolták, hogy „szovjetellenes műveket írt, azokat külföldre küldte, melyek rossz hírét keltették a szovjet állami és társadalmi rendnek, és a Szovjetunió elleni harcban a reakció felhasználta azokat”.⁸⁹ Az írók melletti szolidaritási akciók nyomán jelent meg a jelszó: „Tartsátok be a saját törvényeiteket!”, s lezajlottak az első emberi jogi akciók is. Az emberi jogokra való hivatkozás 1975 után vált általánossá, miután a szocialista országok is csatlakoztak a Helsinki Egyezményhez, deklarálva, hogy nem korlátozzák az alapvető emberi szabadságjogok – így többek között a gondolat- és szólásszabadság – gyakorlását. A hangzatos nyilatkozatnak természetesen semmi köze sem volt a szocialista hatóságok által folytatott gyakorlathoz, de az ellenzékiek számára az egyezmény legális hivatkozási alappá vált és nagy ösztönzést jelentett a kibontakozó emberi jogi mozgalom számára.

A legalizmus stratégiája áthatotta az egész magyar második nyilvánosságot. A Szabad Európa Rádió így számolt be a Rajk-butikot működtető ellenzékiekről: „Meggyőződésük, hogy amit tesznek, összhangban van a magyar alkotmánnyal és a Helsinki Egyezmény paragrafusaival”.⁹⁰ Kis János, a *Beszélő* szerkesztője így fogalmazott:

⁸⁸ Idézi CSIZMADIA Ervin: A szamizdat szubkultúrája. *Budapesti Negyed*, 1998/4. 171.

⁸⁹ Alekszandr DANYIEL: Nyilvános tárgyalás – zárt ajtók mögött. Ford.: KISS Ilona. *Beszélő*, 1997/8–9. Forrás: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/nyilvanos-targyalas-zart-ajtok-mogott> (Letöltve: 2018. 03. 03.)

⁹⁰ KASZA László: I. m.

Demonstrálni szerettük volna, hogy amit csinálunk, legális, és vállaljuk érte a felelősséget. Jogunk van hozzá, emberi jogunk és alkotmányos jogunk.⁹¹

A legalista stratégiákat a hivatalos szervek olyképpen ítélték meg, mintha azok az illegális tevékenység fügefaleveleként szolgálnának: „Tevékenységük több mozzanatával – így terjesztési gyakorlatukkal s azzal, hogy kiadványaik egy részén feltüntetik a szerző, a szerkesztő nevét – a legális és az illegális tevékenység határait igyekeznek összemosni.”⁹²

A legalista stratégia talán legeklektánsabb példája a *Beszélő* hivatalos lapként való elismertetésének kísérlete volt. 1983 májusában a szerkesztők petíciót küldtek a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalához annak érdekében, hogy a *Beszélőt* politikai, társadalmi és kulturális, negyedévenként megjelenő folyóiratként engedélyeztessék.⁹³ A levélben leszögezték:

Lapunk nem sérti és a jövőben sem kívánja megsérteni az alkotmányos előírásokat. Elutasítjuk olyan írások közlését, amelyek erőszakot hirdetnek, fajokat, nemzeteket egymás elleni gyűlöletre izgatnak, háborúra uszítanak. Azt kívánjuk elősegíteni, hogy társadalmi egyetértés szülessen a politikai, gazdasági és kulturális életben szükséges reformokról. Sürgetni kívánjuk, hogy következetesen érvényesüljenek az állampolgári, kisebbségi, munkavállalói, gyülekezési, szólási és lelkiismereti jogok, a közönségnek felelős kormányzási mód kívánalmai, a jólét, a jogbiz-

⁹¹ CSIZMADIA Ervin (szerk.): *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk.* I. m. 114.

⁹² MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának [APB] iratai. 1982. július 27., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár M-KS 288. f. 41/392. ó. e.

⁹³ Aurel BEREZNAI: *Sevent Issue of Samizdat Periodical „Beszélő” Appears*, HU OSA 300-40-1. Box 254 [Ellenzék, Szamizdat lapok 1983]; Records of the Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute (Fonds 300), Hungarian Unit (Subfonds 30), Subject Files (Series 1); OSA at Central European University, Budapest.

tonság, az emberi méltóság biztosítékai. Lapunk a kritikus nyilvánosság egyik fóruma kíván lenni.⁹⁴

A hivatal eleinte igyekezett elmismásolni az ügyet, azt állítva, hogy nem kapták meg a beadványt. A szerkesztők újabb beadványára a Tájékoztatási Hivatal már érdemben reagált. A folyóirat engedélyezését azzal az indokkal tagadták meg, hogy a *Beszélő* cikkeit a szocialista berendezkedéssel ellenséges rádióadó, a Szabad Európa ismertette.⁹⁵

A hivatalos szervek módszerei ellen nem csupán elméleti síkon, de az adott szituációkban is hatékony védekezési formának bizonyult a legalizmus. Hodosán Rózát élettársa, Demszky Gábor világosította fel az első rendőrségi kihallgatás után arról, hogyan érdemes viselkedni hasonló helyzetben.

Jaj, hát miért nem mondtad neki, ha fenyegetőzik, hivatali hatalommal való visszaélést követ el, s ezt be fogod írni a jegyzőkönyvbe. Amúgy mint hozzátartozó, nem vagy köteles vallomást tenni ellenem s magad ellen sem.⁹⁶

Saját bevallása szerint e „lecke” után, a soron következő kihallgatásnál Hodosán már jóval tudatosabban és talpraesettebben viselkedett.

Éles helyzetben

Az alkalmazott stratégiák természetesen nagyban függtek attól, hogy az állami represszió éppen engedékenyebb vagy szigorúbb korszakát élte, ezért az adott cselekvési formák alkalmazása rugalmasságot és kreativitást követelt meg a szereplőktől.

⁹⁴ KÖSZEG Ferenc: Tájékoztatjuk olvasóinkat. *Beszélő*, 1983/7. Kötetben: *Beszélő. Összkiadás.* II. kötet. I. m. 411–412.

⁹⁵ Válaszol a hivatal! *Beszélő*, 1984/9. Kötetben: *Beszélő. Összkiadás.* I. kötet. I. m. 583–584.

⁹⁶ HODOSÁN Róza: I. m. 122.

Lássunk egy példát a fenti cselekvési módok összetett alkalmazására!

1983 tavaszán, amikor az állami represszió jelentős mértékben felerősödött, Kőszeg Ferencnél tartottak házkutatást. Kőszeg Ferenc a második nyilvánosság egyik kulcsfigurájaként egyszerre volt a *Beszélő* folyóirat, a karitatív célból készült *Feketében* című antológia szerkesztője, valamint a szamizdat irodalom egyik terjesztője. Tanúvallomása jól példázza, hogy a korábbi „nyíltsisakosság” és az előállítás körülményeinek fedezése hogyan adta át a helyét egy jóval ravaszabb és összetettebb stratégiának, amelynek egyaránt részét képezte a legalizmus, a sajtótermékek előállításával és a szerkesztői munkával kapcsolatos információk visszatartása, a saját szerep tudatos leértékelése és a rendőrök félrevezetése. Kőszeg rendre tagadta a tárgyi bizonyítékok közötti, gyanút ébresztő kapcsolatokat, és számos esetben vállalta a „tudatlanságát” – ami mai szemmel mindegyiknél az irónia alakzataként olvasható.

Kőszeg mindenekelőtt igyekezett megtalálni a kiskapukat a sajtótermék jogi fogalmának értelmezése kapcsán, a sokszorosítás helyett a gépiratjelleg, a terjesztés helyett az ajándékozás aktusát hangsúlyozva. „Szerintem az írógéppel készült anyagok nem vonhatók az engedély nélküli sajtótermék fogalomkörébe és hasonlóképpen nincs köze a sajtórendészeti bűncselekményhez a tőlem lefoglalt címek listájának”⁹⁷ – mondta Kőszeg. Ezzel párhuzamosan nem ismerte el a szamizdat iratok terjesztésének tényét, ehelyett – jóval védhetőbb módon – azt hangsúlyozta, hogy a kiadványokat *ajándékba adta* barátainak.

Kőszeg tanúvallomásában megfigyelhető a szamizdat tevékenység nyílt és konspirációs részre történő felosztásának alapelve is. A szamizdatok előállításával kapcsolatban, amelyet – mint láttuk – az ellenzékiek a legnagyobb konspirációval védtek, Kőszeg kerek perec megtagadta, hogy információt szolgáltatson. A *Feketében* című antológiával kapcsolatban pedig így fogalmazott: „arra vonatkozóan nem kívánok feleletet adni, hogy az összeállítás sokszorosítása és terjesztése hogyan tör-

⁹⁷ ÁBTL A-1361, 180.

tént”.⁹⁸ Máshol furfangosabb választ adott: „Felelős szerkesztői rutinomból megállapíthattam könnyűszerrel, hogy ezek nem nyomdatechnikával készült sokszorosítások, hanem valamilyen más módon, de hogy mi ez a más mód, arra nézve nem tudok feleletet adni, vállalom a tudatlanságot”.⁹⁹ Arra a felvetésre, hogy neve és a címe szerepel a *Beszélő*ben, Kőszeg azt felelte: „nem vagyok hajlandó egyebet elismerni, mint hogy a *Beszélő*höz rajtam keresztül lehet írásokat eljuttatni”.¹⁰⁰

Amikor felelősségre vonták a *Beszélő* folyóirat 35 példányával kapcsolatban, amit a lakásában találtak, Kőszeg azt hangsúlyozta, hogy a szóban forgó folyóiratszám elavult, és eladhatatlanná vált.

Eredetileg mintegy 50 példány került hozzám olyan forrásból, melyet nem kívánok [megnevezni] a 4-es számból, azzal, hogy folyamatosan semmisítsem meg. Én egyesével, kettesével bedobáltam már néhányat a szemétkbe, és a fennmaradó 35 db-ot foglalták le tőlem.¹⁰¹

Kőszeg itt nyilvánvalóan igyekszik felültetni a rendőröket. Nehéz lenne elképzelni ugyanis, hogy bármely ellenzéki arra vetemedett volna, hogy a *Beszélő* példányait, amelynek körülményes konspirációval védett előállítására rengeteg szervezést, fizikai munkát és anyagi erőforrást emésztett fel, egyszerűen megsemmisítse...

Összegzés

Az 1980-as évek elején a transznacionális diffúzió jelensége nagymértékben alakította át a magyarországi második nyilvánosság szerkezetét. A szamizdat technikák és az ellenzéki cselekvési módok az ellenzékiesség lengyel centruma felől áramlot-

⁹⁸ Uo. 184.

⁹⁹ Uo. 180.

¹⁰⁰ Uo. 181.

¹⁰¹ Uo. 183.

tak a „perifériák” – köztük Magyarország – felé. E diffúzió csatornáit jellemző módon a Lengyelországba tett „zarándoklatok” teremtették meg. A nyomtatási technikák, a konspirációs szabályok, a nyíltsisakosság és a legalizmus elvének elsajátítása lehetővé tette a nyilvánosság különböző színtereinek és szintjeinek kialakítását. A magyar második nyilvánosság legéletképesebb vállalkozásainak – köztük a Rajk-butiknak, a *Beszélő* folyóiratnak és az AB Független Kiadónak – a sokszorosítási és terjesztési modelljei egytől egyig a lengyel mintára vezethetők vissza.

A lengyel ellenzék tudásának elsajátítását e tudás magyar viszonyokra való átültetése és kreatív alkalmazása követte. A hatóságok politikai irányvonala és az alkalmazott represszió mértékének függvényében a szamizdat irodalom előállítói által alkalmazott stratégiák arányai is változtak: a toleranciára a nyíltsisakosság és a legalizmus, a represszió erősödésére a konspiráció volt a válasz. Bár a szamizdat irodalom technikai lehetőségei – a stencilgépek megjelenésének és a fekete nyomdai kapcsolatoknak köszönhetően – az 1980-as években bővültek, az állami represszió megkeményedése, a házkutatások és az elkobzások következtében mutatkozó erőforráshiány a kezdetlegesebb technikákhoz, az írógéphez és a *ramkához* való visszatérést kényszerítették ki, ahogy az az 1983-as válságkorszakban is történt, amikor a rendőrség hadjáratot indított a magyar második nyilvánosság szervezeti keretei ellen. E rugalmasságnak is köszönhető, hogy a szamizdatot minden hatósági próbálkozás ellenére sem sikerült elfojtani és a demokratikus ellenzék a válságidőszakok dacára is megőrizte tevékenységének folytonosságát.

A szövegek, eszmék és ellenzéki magatartásformák transznacionális cseréje révén egy kelet-európai alternatív nyilvánosság alakult ki, amelynek keretei között a különböző ellenzéki csoportok között országhatárokon átvélő párbeszéd indult meg. A „szövegek” érintkezési formája lehetővé tette az ellenzéki programok párhuzamos fejlődését és bizonyos mértékű összehangolását – egyszerűen azt, hogy „egyszerre járjanak az órák Kelet-Európában”.